

*Корнієнко Г. П.,
аспірант кафедри філософії
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВА ЛЮДИНИ: ІСТОРІЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті досліджується вітчизняна філософсько-правова традиція розуміння і обґрунтування прав людини з другої половини ХІХ – на початку ХХ сторіч. Українську філософсько-правову традицію розуміння прав людини розвивали і просували в життя такі видатні мислителі України, як М. Драгоманов, І. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, Б. Кістяківський. Їх головна думка ґрунтувалась на ідеях лібералізму. У центрі їх роздумів знаходиться проблема прав українського народу, вони стають прихильниками принципу побудови громадянського суспільства і визнання цінності особистості і її прав. З'ясується, що представники вітчизняної філософсько-правової традиції вважають, що права людини є невіддільними і можуть реалізуватися повною мірою у правовій державі за умови втілення ідеї української державності.

Ключові слова: права людини, український лібералізм, правова держава, національна ідея.

Постановка проблеми. На сучасних теренах української філософсько-правової думки питання прав людини набуває надзвичайної актуальності. Осмислення проблеми прав людини на рівні філософських концепцій українських мислителів зумовлено як практичною, так і теоретичною необхідністю. Сучасна Україна потребує приведення свого законодавства у відповідність із міжнародними європейськими стандартами прав людини. У зв'язку із зазначеним виникає необхідність звернутися до духовної спадщини українських мислителів, які розглядали права людини в рамках розвитку ідеї української державності. Саме такий досвід дасть нам можливість зрозуміти, як реалізувати європейські цінності в рамках сучасних реалій України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом питанням прав людини в їх практичному і теоретичному осмисленні присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема таких вітчизняних дослідників, як Т.Г. Андрусак, Я. Крижанівський, В.Л. Погорілко, П.М. Рабінювич, А.Ю. Олійник, Н.М. Оніщенко, та А.М. Колодій.

Мета статті – проаналізувати погляд на права людини в історії вітчизняної філософсько-правової думки.

Виклад основного матеріалу. Суттєвий внесок у прогресивний розвиток прав людини зробили українські відомі мислителі. Ними була створена низка яскравих візирів філософської і правової думки, у яких отримали своє втілення найвищі людські цінності. Цю ідею розвивали і просували в життя свого часу такі видатні мислителі України, як М. Драгоманов, І. Франко, М. Костомаров, М. Грушевський, Б. Кістяківський та інші.

Уявлення про права людини, які пов'язані з поширенням ідеї лібералізму, гідно представлені у філософсько-правовій думці в Україні. Лібералізм, який вже зайняв певну нішу в сис-

темі світогляду у 40-50-х рр. ХІХ століття, виникає в інтелектуальному прогресивному середовищі України.

Засновник ліберально-демократичної думки в Україні М. Драгоманов, автор «Вільної Спілки», одного з перших конституційних проектів, передбачав свободу суспільства й особи, забезпечення недоторканності особи, повагу її гідності. Починаючи з виступів на захист права викладання українською мовою в навчальних класах, М. Драгоманов доходить до розуміння взаємопов'язаності і взаємозумовленості всіх прав і свобод людини, до необхідності боротьби за правове забезпечення всіх прав людини в законодавстві, ролі та значення держави в гарантованості й захисті прав і свобод людини [7, с. 32].

Класифікація основних прав людини набуває практичного значення під час розробки, створення конституції та інших законів будь-якої держави. Виходячи з цього, Драгоманов запропонував свою класифікацію прав людини. Права людини він поділив на чотири групи. До першої групи відніс елементарні права і свободи, до другої групи він відніс громадянські права людини, до третьої – політичні, до четвертої – економічні, соціальні й культурні. До елементарних прав людини належить право на життя, свободу і особисту недоторканість. До громадянських прав вчений відносить свободу пересування і вибір місця проживання, право на притулок у разі переслідування за політичні переконання з політичних мотивів, право вступати в шлюб та створювати сім'ю, право володіти майном [1, с. 67].

Драгоманов вважав, що політичні права та свободи є визначальним моментом для всіх елементів політичного життя народу і суспільства. Політичні права й свободи вчений розглядав у цілісній системі ідей, у якій гармонійно взаємодіють людина й суспільство, особа й народ, нація, загальним мотивом поведінки яких є ідеали свободи й самостійності. До політичних прав він відносив: загальне виборче право, право виборців давати накази депутатам, гласне ведення всіх державних справ, необхідність урахувати думку меншості, всіх національних меншин. Для нього політична свобода є не що інше, як недоторканість особи, свобода слова, совісті, самореалізації національності. Проголосивши політичну свободу головною метою, М. Драгоманов пропагував демократично організовану систему суспільства, в якому інтереси держави не суперечили б інтересам народів та інтересам кожної особистості. До політичних прав він природно додає соціально-економічні права, які, на його думку, повинні бути пов'язані з можливістю їх економічного забезпечення державою. Щоб це відбулося, необхідно було, як він вважав, вирішити коло таких проблем: полегшити тягар військових повинностей, повернути всі податки на потреби народу, забезпечити безкоштовне початкове навчання дітей, облаштувати соціальні притулки. Відповідно до розумін-

ня єдності політичних і громадянських прав він не уявляв можливостей дійсної політичної свободи, участі громадян у вирішенні державних справ без системи соціально-економічних гарантій з боку держави.

М. Драгоманов теоретично довів, що права людини становлять єдиний комплекс, і пріоритетність якоїсь групи прав і свобод не тільки не сприяє розширенню прав і свобод людини загалом, а й порушує всі інші права та свободи.

Інший видатний український діяч Микола Іванович Костомаров, неперевершений історик та соціальний мислитель, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, з якого починається самостійний український суспільно-політичний рух, у своїй концепції розвиває ідею національної держави як доповнення до ідеї правової держави. Створення братства Микола Костомаров розглядав як силу, здатну об'єднати слов'ян. Політична програма братства була сформульована та підготовлена Костомаровим і викладена у «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія». У цих просвітницьких працях він доводить, що держава для реалізації своїх загальних функцій повинна забезпечити всі умови для розвитку суспільства та особистості. Саме у нього затверджується основна риса українського лібералізму – індивідуалізм. Вчений доводить, що ідея суверенітету та верховенства права логічно підтверджується концепцією невіддільних прав та свобод людини, котрі не можуть бути відібрані державою або спільнотою, а можуть і будуть ними гарантуватися і ними захищатися. Так, в процесі формування національної держави першим невіддільним правом особистості, вважає він, історично є свобода віросповідання. «Немає свободи без віри, – стверджується в «Книзі буття українського народу», – саме віра православна вимагає захисту від царів і панства, визволення з неволі» [5]. Згодом невіддільним правом так само було проголошено право володіння та вільного розпорядження власністю. Зазначається, що М.І. Костомаров на прикладі козацтва, дій його видатних гетьманів і полководців ґрунтовно показав необхідність особистої свободи людини в суспільстві для створення міцної і разом з тим ліберальної правової держави; визнавав свободу особистості гарантом свободи всього суспільства. Вчений обґрунтував, що з виникненням козацтва пов'язана спроба формування якісно нового типу політичної людини в Україні. Вона мала політичну свободу та характеризувалась дієвістю, активністю та підприємливістю. Саме ця людина усвідомлювала значимість самоорганізації на демократичних засадах [6, с. 12–13].

Костомаров чи не першим сформулював науковий погляд на націю як духовну спільноту, здатну відстоювати свої права, проголошуючи рівність перед законом, право приватної власності, свободу вибору, недоторканість особи, питання взаємодії держави та людини. Уявлення про права людини – це складові частини його політико-правової концепції, яка відіграє суттєву роль у розвитку правової держави, громадянського суспільства в Україні надалі.

Представник української філософської думки Богдан Кістяківський, обґрунтовуючи свою теорію законності і правової держави, виходив з принципу панування закону над всіма приватними, особистими і груповими інтересами. Як і у Костомарова, невіддільною частиною теорії прав людини Б. Кістяківського є концепція правової держави. До правової держави він ставить вищі вимоги, ніж до інших державних утворень. «Правова держава – вища форма державного буття, яку виробили

люди як реальний факт» [4, с. 245–246]. Характеризуючи правову державу, Б. Кістяківський вказував на таку її найважливішу ознаку, як обмеженість і підзаконність влади та її безособовість. На його думку, першочерговим стримуючим фактором влади виступають не закони, які обмежують владу, а невіддільні, непорушні, недоторкані права особи. Сутність прав є природною, самі ж права є дополітичними, тому вони довічно властиві людям, людським істотам, а не членам тієї чи іншої соціально-політичної системи. Але ці права потрібно обороняти за допомогою приватного і суспільного права, де закон є вищим за політичну і державну владу, де наявна дійсно правова держава. Правова держава як найвищий рівень конституційного порядку характеризується пануванням права, захистом прав та свобод особистості, реалізацією принципу народного суверенітету. В такій державі ідея права панує над владою, а особи, наділені владними повноваженнями, підкоряються закону поряд з усіма громадянами. Забезпечують панування права органи народного представництва, законодавчі органи наділені верховенством щодо адміністративних та судових органів. Для запобігання порушенням норм та законів за органами адміністрації встановлюється судовий нагляд [3, с. 136].

Б. Кістяківський, аналізуючи сутність правової держави, ідеям необмеженості народовладдя протиставляв принцип народності, суверенітету, згідно з яким державна влада в правовій державі пов'язана з народом, який бере участь в організації державної влади і створенні державних закладів, головним з яких є народне представництво як співучасник державної влади через вибори на основі всезагального і рівного виборчого права. Він вважав, що парламент насамперед через народ повинен здійснювати управління державними справами. Тому він розглядав парламент як найбільш важливу гілку влади. «Але повне єднання державної влади з народом як мета соціальної організації здійснене лише в державі майбутнього», – вважав свого часу Кістяківський [2, с. 566]. Кістяківський, беззаперечно обстоюючи рівність громадян у правах та пріоритетах, вважав, що лише це є передумовою міцного правопорядку. У статті «На захист права» Кістяківський пише: «Головний і найсуттєвіший зміст права складає свобода. Щоправда, це свобода зовнішня, відносна, зумовлена суспільним середовищем. Але внутрішня, більш безвідносна, духовна свобода можлива лише за наявності свободи зовнішньої; остання є найкращою школою для першої» [3, с. 122–123.]. Він вважав абсолютно справедливою концепцію природного права з її утвердженням невідчужених довічних прав людини та їх незалежності від держави.

Ще один представник філософсько-правової традиції український письменник і громадський діяч І. Франко увійшов в історію як борець за визволення трудящих. У своїх художніх творах і публіцистичних виступах він відображав інтереси народних мас. Світогляд І. Франка формувался в умовах наростання руху трудящого селянства проти соціального й національного гніту. У своїй творчості він розглядав соціальні та економічні процеси, які мали місце на зламі століть у Галичині. Філософські питання І. Франко порушує для пошуків розв'язання суспільно-політичних, державно-правових, моральних і національних проблем, прав і свобод людини. Процес виникнення держави він пояснював з позицій матеріалізму. Держава виникає, вважає він, із появою приватної власності й розшаруванням суспільства. Він був прибічником ідеї про те, що політичні інститути, політика і право впливають з еконо-

мічних відносин, які панують у суспільстві. Найважливішою ознакою держави він вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства й тим самим позбавляє інших членів суспільства політичного права. Його розуміння ролі державного чиновницького апарату було важливою передумовою його вкрай негативного ставлення до ідеї диктатури пролетаріату як державного, хоча й тимчасового, устрою. Він вважав, що держава неможлива поза адміністративним апаратом – прошарком, що самовідтворюється. Тому й наявність держави розглядалася ним як панування саме адміністративного прошарку, котре веде до соціальної нерівності в суспільстві [9].

У своєму аналізі поняття права і закону Франко мріяв про такі закони, які відображали б справедливість у всіх сферах суспільного життя. Аналізуючи поняття права, він виходив із його вольової, імперативної суті, наповнюючи його зміст ідеями гуманності і справедливості. Франко підкреслював, що свободи, що декларуються конституцією, для бідних людей не існують, бо голод примушує їх найматися до поміщика або фабриканта. Він пояснював, що таке положення збережеться до тих пір, поки приватний капітал не буде переданий в загальнонародне користування. Франко закликав трудящих до революційної боротьби проти основного зла, що породжує всяку неправду і несправедливість. Він писав, що формальна рівність усіх перед законом, проголошена у буржуазних конституціях, виглядає так: голодну людину запевняють в тому, що вона має право бути ситим, проте хліба їй не дають. «Що ж нам від того, – гнівно зазначав Франко, – що на папері обіцяна рівність перед законом, проте в житті на кожному кроці ми бачимо, що це брехня, що для багатого немає рівного права, що бідний не може поскаржитися на несправедливість, і що за однаковий проступок бідного карають удвічі сильніше, ніж багатого» [9, с. 12].

І. Франко підкреслював, що слід розрізнити формальну й реальну рівність і свободу. «З цього погляду, – стверджував він, – жодна з проголошених конституцією свобод не може вважатися реальною, бо рівність перед правом, що не спирається на економічну й освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона для нижчих верств нездійсненна». Оперуючи статистичними даними, І. Франко на конкретних прикладах довів несправедливість чинної Австрійської конституції. Він нещадно критикував виборчий закон, викривав фальш усього механізму виборчої системи, що існувала в Австрії та Галичині й начебто надавала виборчі права народові. Франко піддав різкій критиці австрійське конституційне законодавство, буржуазну демократію, розкрив її антинародну сутність, реакційність парламентських установ, так званих «представницьких» органів влади, де засідали поміщики і буржуазія. Він писав, що «бідна людина, хоча своєю працею тримає на світі всіх панів, армію, державу, царів, вважається підданим, тобто мертвою річчю або худобою, не має голосу в справах і органах держави, а пани саме в цих органах радяться і встановлюють, як вона повинна жити і вмирати. Бідній людині зовсім не потрібні суди, гласні або негласні, справедливі чи несправедливі, – у них немає правди. Майнова нерівність ділить людей на

стани і, хоча в них люди однакові, кожен стан має різні права, а найбідніша верства, тобто робочий люд, не має майже ніяких прав: його кожен багач і кривдить і оббирає» [9, с. 58–59.].

Франко вказував на можливість використання парламентської трибуни в інтересах пригніченого народу усіх національностей. Його кандидатуру Трудящі Галиції чотири рази висували в австрійський парламент: уперше під час додаткових виборів 1895 р., потім двічі в 1897 р., коли письменник проходив кандидатом в депутати відразу по двох куріях, і, нарешті, на додаткових виборах 1898 р. Він брав активну участь у виборчій кампанії, виступаючи на численних передвиборних зборах і у пресі. «У разі обрання мене депутатом, – говорив він в одному зі своїх виступів, – я всіляко захищатиму інтереси усіх пригнічених, незалежно від того, чи будуть вони українцями, поляками або іншої національності» [8, с. 57].

На жаль, віденський уряд і Львівське намісництво не допустили обрання Івана Франка в парламент. Вони боялися революційного демократа, який все своє життя боровся за щастя народу, глибоко вірив у знищення соціального і національного гніту, пропагував єдність українського народу.

Підводячи підсумок нашого дослідження, можна впевнено стверджувати, що в Україні склалася ліберальна філософська-правова традиція розгляду прав людини. Ця традиція ґрунтується на принципах пріоритету права та прав особистості. Але представники цієї традиції вважали, що права людини можуть реалізуватися повною мірою тільки у дійсно правовій державі та за умови втілення ідей української державності. Їхні ідеї вже набули поширення в українській суспільно-політичній і правовій думці, а в подальшому потребують практичного застосування в процесі подальшої розбудови української державності і приведення законодавства у відповідність із міжнародними європейськими стандартами прав людини.

Література:

1. Андрусак Т.Г. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів: Світ, 1998. 192 с.
2. Кистяковский Б.А. Социальные науки и право: Очерки по методологии социальных наук и общей теории. М.: М. и С. Сабашниковы, 1916. 708 с.
3. Кистяковский Б.А. В защиту права. Вехи: Сборник статей. М.: Юриздат, 1991. 180 с.
4. Кістяківський Б. Вибране. К.: Наукова думка, 1996. 581 с.
5. Костомаров М.І. Закон божий: Книга буття українського народу. К.: Либідь, 1991. 40 с.
6. Лемещенко К.Б. Розвиток політико-правової теорії лібералізму у творчій спадщині М.І. Костомарова: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01. К., 2010. 18 с.
7. Ситник О.І. Особливості політичної концепції М. Драгоманова і Д. Донцова в контексті української ідеї: дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01. К., 1996. 155 с.
8. Франко З. Иван Франко – непримиримый борец против украинского буржуазного национализма. Киев: Госполитиздат УССР, 1952. 72 с.
9. Франко І. Твори: в 20 т. Т.19. Філософські, економічні та історичні статті / І. Франко; ред. тома Д.Х. Острянин, Д.Ф. Вірник, Ф.О. Ястребов. Київ: Держлітвидав України, 1956. 560 с.

Корниенко Г. П. Права человека: история отечественной философско-правовой традиции (вторая половина XIX – начало XX ст.)

Аннотация. В статье исследуется отечественная философско-правовая традиция понимания и обоснования прав человека в период со второй половины XIX – до начала XX веков. Отечественную философско-правовую традицию понимания прав человека развивали и продвигали в жизнь в это время такие выдающиеся мыслители Украины, как М. Драгоманов, И. Франко, Н. Костомаров, М. Грушевский, Б. Кистяковский. Их мнение основывалось на идеях либерализма. В центре их размышлений находится проблема прав украинского народа, они становятся сторонниками принципа построения гражданского общества и признания ценности личности и ее прав. Выясняется, что представители отечественной философско-правовой традиции считают, что права человека – неотъемлемые и могут реализоваться в полной мере в правовом государстве при воплощении идеи украинской государственности.

Ключевые слова: права человека, украинский либерализм, правовое государство, национальная идея.

Korniienko G. Human rights: the history of the domestic philosophical and legal tradition (the second half of the XIX – beginning of the XX century).

Summary. The article deals with the domestic philosophical and legal tradition of understanding and substantiating human rights from the second half of the 19th, to the beginning of the 20th centuries. The Ukrainian philosophical and legal tradition of understanding human rights was developed and promoted at that time by prominent thinkers of Ukraine: M. Drahomanov, I. Franko, M. Kostomarov, M. Hrushevsky, B. Kistyakivsky, whose idea was based on the ideas of liberalism. At the heart of their reflection is the problem of the rights of the Ukrainian people, they become the adherents of the principle of building a civil society and recognizing the value of the individual and his rights. It turns out that the representatives of the domestic philosophical and legal tradition believe that human rights are inseparable and can be fully realized in a legal state in the implementation of the idea of Ukrainian statehood.

Key words: human rights, Ukrainian liberalism, rule of law, national idea.